

AI आणि महाराष्ट्रीय मानव्यशास्त्र व संस्कृती

डॉ. प्रा. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पखाले
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय नरखेड, जि. नागपूर
सवलग्न राष्ट्रसंत तुकदोजी महाराज नागपूर
विद्यापीठ नागपूर
ईमेल-puroshotampakhale@gmail.com
मो. न. ८३९०३३७३२४

Crossref DOI - <https://doi.org/10.63665/rh.v7i2.140>

गोषवारा :

ऐ आय(AI) आणि महाराष्ट्रातील मानवी शास्त्र व संस्कृती याचा वर्तमान आणि तत्काल असलेला संबंध आहे. त्याचे महाराष्ट्रातील मानव्य शास्त्रावर व सांस्कृतिशी असणारे नाते याचा संबंध कसा आहे. येणाऱ्या काळामध्ये ऐ आय (AI) यांनी केलेले कार्य आणि त्याचे त्या संदर्भात असलेले योगदान हे मानव्यशास्त्रावर काय परिणाम करते याची पार्श्वभूमी तपासून पाहणे आणि याचा आणि सामाजिक दृष्टिकोनाचा काय संबंध आहे. “उद्या मानवाला आवश्यक भासल तर मानव कुत्रीम बुद्धिमतेच्या सांगणकाणा पुनरुत्पादनाची क्षमता देण्याचा प्रयत्न करू शकतो. अर्थात कुत्रीम बुद्धिमतेच्या सांगणकाना पुनरुत्पादन क्षमता देण्याची आवश्यकता मानवाला कधी भासेल अस आज तरी वाटत नाही.”^१ पृष्ठ क्र. १६४ त्यातील त्यांच्या भूमिका कोणत्या सामाजिक वातावरण यामुळे कसे प्रभावित होईल. त्याची वाटचाल त्याचे कार्य आणि त्याविषयीचे अनेक संदर्भ सामाजिक दृष्ट्या कसे निर्माण होईल. ऐ आय(AI) हे आपल्याला विकासाच्या दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. सर्व ऐ आय(AI) सर्व क्षेत्रात उपयोग व्हायला लागलेला आहे. जगाने ऐ आय(AI) आधी स्वीकारले भारतही आता स्वीकारतो आहे. पण याचा आमच्या समाजात आणि आमच्या समाजाप्रती असलेली भूमिका आहे. ती तपासून पाहणे अनिवार्य आहे. ऐ आय (AI) वापर सामाजिक दृष्ट्या खरोखर योग्य आहे का ? आणि ऐ आय (AI) वापर करत असलेल्या सर्व महाराष्ट्रीय मानवशास्त्र आणि सांस्कृतिक जोपासणाऱ्या लोकांनी ती तपासलीच पाहिजे असे मला वाटते.

प्रस्तावना :

आज जगाला यायचा याचे वेळ लागलेली आहे भारावून गेलेले आहे जगामध्ये सर्व काही दिसेल विज्ञान तंत्रज्ञान आणि ज्ञान हे ये आईने प्रभावित झालेले दिसते पुढे मानवाचे कार्य सुद्धा हे आय करू शकतो तशा प्रकारची बुद्धिमत्ता रोबोट मध्ये स्थानांतरित करण्यात येत असून पुढील काळात ये आईचे कार्य अधिक व्यापक आणि मानवीय झाल्याचे आपल्याला दिसेल म्हणजे माणसाचे कार्य काही ठिकाणी आवश्यक असेल आणि त्या ठिकाणी मानवी बुद्धी आवश्यक नसेल त्या ठिकाणी बुद्धिमत्ता कार्य करीत आहे असे म्हणावेसे वाटते आज ये

आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता मानव ज्या प्रकारे विचारात घेतो. ऐ आय (AI) विचार करतो, ऐ आय (AI)शिकतो, ऐ आय (AI) निर्णय घेतो आणि आपल्या क्षमता द्वारे अनेक समस्या चे निवेदन करतो तशा प्रकारचे काम कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे ऐ आय करीत असल्याचे दिसते माहिती समजून घेणे शिकणे निर्णय घेणे भाषा आणि संस्कृती ओळखणे अशा प्रकारचे ऐ आय (AI) कार्य आहे. असे आपल्याला वाटते.

महत्वाचे शब्द : ऐ आय (AI), कृत्रिम बुद्धिमत्ता, महाराष्ट्रातील मानव्यशास्त्र,सांस्कृती, संगणक, प्रकारे विचार करतो, शिकतो, निर्णय घेतो आणि समस्या सोडवतो, संतपरंपरा, समाजसुधारक विचार आणि लोकजीवन ई.

मुख्य विषय विश्लेषण : ऐ आय (AI)

AI (Artificial Intelligence) म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता. मानव ज्या प्रकारे विचार करतो, शिकतो, निर्णय घेतो आणि समस्या सोडवतो, त्या क्षमतांची नक्कल संगणक किंवा यंत्रांमध्ये निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे AI. माणसासारखे विचार व काम करणारी संगणकीय प्रणाली म्हणजे AI. “हाच नवा उदय कुत्रीम बुद्धिमत्तेमध्ये,विशेषतः न्यूरल नेटवर्कमध्ये दिसू शकतो. कुत्रीम बुद्धीचा संगणक त्याला जे कार्य पारपाडण्यासाठी निर्माण केल आहे. ते कार्य उत्तमरीतीने पार पाडतानाच त्या कार्याच्या पलीकडे जाऊन ईतर काही गोष्टी सुध्दा स्वयमप्रेरणेने करू शकेल.”^२ पृष्ठ क्र. १६५

AI चे प्रकार किती आहे. आणि त्यांचा उपयोग कसा होतो. याविषयी माहिती पुढील प्रमाणे सांगता येईल. मर्यादित कृत्रिम बुद्धि मत्ता – एकच कार्य करते. आज कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे मुख्यत्वे दोन प्रकार आहेत, त्यापैकी पहिला प्रकार म्हणजे मर्यादित कृत्रिम बुद्धिमत्ता. ही एकाच कार्यासाठी डिझाइन केलेली असते आणि ती फक्त तेच एक कार्य करू शकते. यामुळे तिची कार्यक्षमता मर्यादित असते आणि ती एका वेळी एकच कार्य करते. जर तिला दुसरी आज्ञा दिली, तरीही ती एका वेळी फक्त तेच एक कार्य करेल. हा कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा असा प्रकार आहे जो मर्यादित कार्ये करतो.

सामान्य कृत्रिम बुद्धिमत्ता – मानवाप्रमाणे सर्व कार्ये करते. दुसरा प्रकार असा आहे जो अमर्यादित कार्ये करतो. यामध्ये, ती मानवाप्रमाणे सर्व आवश्यक माहिती विचारू शकते, एकाच वेळी अनेक कार्ये करू शकते, असंख्य प्रकारच्या प्रश्नांची असंख्य प्रकारची उत्तरे देऊ शकते, माहितीवर प्रक्रिया करू शकते आणि आपण तिला एकाच वेळी असंख्य समस्या विचारू शकतो. ती या समस्यांची विविध उत्तरे अनेक मार्गांनी एकाच वेळी देते. याला अमर्यादित कृत्रिम बुद्धिमत्ता किंवा सामान्य कृत्रिम बुद्धिमत्ता असेही म्हणतात.

AI कार्य :

माहिती समजून घेणे. ऐ आय ला विचारलेला प्रत्येक प्रश्न सुरुवातीला ऐ आय समजून घेतो आणि जी माहिती समजली त्यावरती अचूक उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु ती सर्व उत्तरे अचूक असेल असे सांगता येत नाही. तो त्याच्या पद्धतीने किंवा ऐ आय मध्ये ज्या गोष्टी स्थानांतरित केलेल्या असेल त्याच गोष्टी तो तीच

माहिती तो पुरवण्याचा प्रयत्न करतो म्हणजेच तो अनुभवातून आपल्या काही गोष्टी शिकतो आणि शिकवतो. अनुभवातून शिकणे. निर्णय घेणे.

भाषा ओळखणे व बोलणे. ए आय चे प्रत्येक क्षेत्रातील कार्यक्षेत्र वाढण्याचे आपल्याला दिसते आणि ए आय आता प्रत्येक क्षेत्रात दखल देणे सुरू केले आहे. इथपर्यंत की तो एखादा व्यक्ती भाषा बोलत असेल तर ती भाषा ओळखणे, भाषेमधील संस्कार संस्कृती आणि बदलत जाणाऱ्या भाषेचे वेगवेगळे उदा. देणे. भाषा कशी बदलते भाषा कशी ओळखावी. भाषेतील व्याकरण, भाषेतील कौशल्य, भाषेतील अनेक अलंकारिक भाषा, सोबत करणारी भाषा ती सर्व ओळखून त्या दृष्टीने प्रयत्न करणे. ए आय हे ऐकत असल्याचे दिसते.

ए आईचे पुढील क्षेत्रातील पाऊस मानवापेक्षा एक पाऊल पुढे असल्याचे दिसते. मानवनिर्मित असला तरी तो मानवापेक्षा शीघ्र गतीने कार्य करतो. कोणतेही माहिती क्षणात उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करतो. उदा. एखाद्या पक्षाचा आवाज ओळखणे, असेल चित्र काढणे असेल किंवा यायला आपण विचारले की हे चित्र कोणाचे हा आवाज कोणाचा तर त्या व्यक्ती तो लवकरच आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करून चित्र आणि आवाज ओळखण्याचे. म्हणजे काम मानवापेक्षा शीघ्रगतीने तो करित असल्याचे आपणास जाणवते. म्हणजे यापुढे कोणतीही समस्या कोणत्याही प्रकारची कृती कोणत्याही प्रकारचा मार्गदर्शन आपण यायला विचारताच तो त्या समस्येवरती आपले जे काही विचार असेल ते मान्यता तो प्रयत्न करेल आणि आपल्याला पडलेली समस्या निर्माण झालेली समस्या तो तिचे निराकरण करून देईल चित्र, आवाज ओळखणे. समस्या सोडवणे.

AI कोणाच्या मार्फत कार्य करतो :

ए. आय चा बोलवता धनी कोण आहे अशा प्रकारचे आपल्याला विचारले तर असे म्हटले तर तो व्हाईस रेकॉर्ड करणारा आहे मोबाईल मध्ये व्हाईस रेकॉर्ड होते मोबाईल मध्ये फेस रीडिंग होते मोबाईल मधील गुगल मॅप आपल्याला मार्गदर्शन करतो मोबाईल मध्ये ऑनलाइन अनेक प्रकारच्या ॲप आपल्याला पाहता येते इन्स्टॉल करता येते आणि त्या माध्यमातून सर्व शेतातले मार्गदर्शन प्राप्त करता येते युट्युब नेट प्लीज गुगल असे अनेक प्रकारच्या या आपल्या मोबाईल मध्ये कॉम्प्युटर मध्ये लॅपटॉप मध्ये इन्स्टॉल करून त्याद्वारे आपण आपल्याला आवश्यक असलेल्या सर्व प्रकारच्या मार्गदर्शिका प्राप्त करून घेता येते उदाहरणार्थ एखादी पूर्णच्या पूर्ण लाईफ प्रति आपल्याला घरी बसून जाता येणे हे आज या सर्व सुविधांमुळे शक्य झालेले आहे असे मला वाटते. मोबाइलमधील Voice Assistant (Google Assistant), Chat GPT, मोबाईलचा Face Lock, Google Maps मधील मार्गदर्शन, ऑनलाइन शिफारस प्रणाली (YouTube, Netflix).

महाराष्ट्रीय : मानवशास्त्र व संस्कृती

महाराष्ट्राची संस्कृती ही मानवकेंद्रित, समतावादी व विवेकशील परंपरेवर आधारलेली आहे. संतपरंपरा, समाजसुधारक विचार आणि लोकजीवन यांमधून महाराष्ट्रीय मानवशास्त्र विकसित झाले आहे.

महाराष्ट्र मध्ये आणि विद्या शाखा कार्यरत आहे महाराष्ट्रातील विद्यापीठांमध्ये विविध मानवशास्त्र अविरतपणे आपले कार्य करत आहे. या मानवी शास्त्रापासून आपल्या समाजामध्ये काही हृदयी परंपरा संस्कृती या

निर्माण झालेले आहे ज्या काही तुझे परंपरा निर्माण झालेल्या असेल त्या दुधी परंपरा संस्कृती अधिकाधिक उत्तम करण्याच्या दृष्टीने काही संत पदम पदा समाजसुधारक आणि काही संस्कार आपल्याला निर्माण झालेले दिसतात महाराष्ट्रीय मानव्यशास्त्राचा केंद्रबिंदू मानवमूल्ये आहेत. माणसाची प्रतिष्ठा, समता, बंधुता, न्याय, करुणा आणि विवेक यांना येथे महत्त्व दिले जाते. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांनी जातिभेद, अंधश्रद्धा व अन्यायाविरुद्ध मानवतेचा संदेश दिला. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य संकल्पनेत प्रजाहित, धार्मिक सहिष्णुता आणि न्यायाधारित प्रशासन दिसते.

समाजसुधारकांची भूमिका :

आज महाराष्ट्रात समाजसुधारक, परिवर्तनवादी संत परंपरा आपल्याला पाहायला मिळते. ज्या संत परंपरेमध्ये संत गाडगेबाबा, संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम, संत चोखामेळा आणि जगनाडे महाराज इत्यादींचा संत परिवार आधुनिक काळामध्ये समाजसुधारणेचे कार्य आणि सामाजिक भूमिका कशी असायला पाहिजे. उदा. शिक्षण द्यायचे असेल तर त्यांच्या महत्वा विषयी थीरुवळलूर असे म्हणतात की, “मुलांना शिक्षण देत असतांना स्वाभिमान म्हणजे नेमके काय यापासून सुरुवात करा. त्यांना शूरतेचे धडे द्या त्यांना स्वतःची मानमर्यादा व प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्याचे शिकवा, सर्वांशी प्रेमाने वागण्याचे शिकवा, त्यांना विश्व बंधुत्व शिकवा, देशभक्तीचे धडे द्या.”³ पृष्ठ क्र. १६ शिक्षित माणूस हा जगातील ज्यांनी समाजसुधारणेचे सामाजिक कार्य केले त्यात महात्मा फुले सावित्रीबाई फुले डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर अशा अनेक समाजसुधारकांची नावे सांगता येईल. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समता, शिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य व सामाजिक न्याय यांचा पाया मजबूत केला. या विचारांमुळे महाराष्ट्रीय समाज विवेकवादी व परिवर्तनशील झाला.

महाराष्ट्रीय संस्कृती :

महाराष्ट्रीय संस्कृती लोकजीवनाशी घट्ट जोडलेली आहे. वारी परंपरा, कीर्तन, अभंग, भारुड, पोवाडा यांतून समाजप्रबोधन घडते. सण-उत्सव, लोककला, भाषा व आहार यांमधून सहजीवन, कष्टमूल्य आणि साधेपणा व्यक्त होतो. महाराष्ट्रीय संस्कृतीत प्रश्न विचारण्याची, अन्यायाला विरोध करण्याची परंपरा आहे. अंधश्रद्धा निर्मूलन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि लोकशाही मूल्ये हे मानव्यशास्त्राचे आधुनिक पैलू आहेत. पेरियार रामसामी असे म्हणतात की, “आर्यांनी आपले एखादे तामीळ पुस्तक अनुवादित केल्याचे तुम्ही पाहिले आहे का? एखाद्या तामीळ पुस्तकाचे कौतुक तरी त्यांनी केले कधी ऐकलेत का?”⁴ पृष्ठ क्र. ४० हे आल्याला आपल्या पूर्वश्रमीच्या काही लोकात वाचावयास पाहिजे. महाराष्ट्राची संस्कृती ही प्राचीन, वैविध्यपूर्ण व समृद्ध आहे. येथे धार्मिक, सामाजिक, कौटुंबिक आणि सण-उत्सवांशी संबंधित अनेक रूढी-परंपरा आजही जतन केल्या जातात.

लोककला व परंपरा :

महाराष्ट्रात गणेशपूजा, विठ्ठल-रुक्मिणी भक्ती, शिवभक्ती, देवी उपासना यांना विशेष महत्त्व आहे. वारी परंपरा, कीर्तन, भजन, हरिपाठ या भक्तीपर परंपरा समाजाला एकत्र आणतात. प्राचार्य चंद्रकांत घुमटकर म्हणतात

की, “ज्ञानेश्वरांनी शंकराचार्यांचा अद्वैतांचा विचार घेतला पण परिस्थितीनुरूप त्यातल्या मायावादाचा त्याग करून आपल्या तत्वज्ञानास उपनिषदात्मक विचारांची अशी चिदविलासवादी भक्कम बैठक मिळवून दिली. त्यांच्या या सामाजिक करतूत्वाचा पुढील काळावर प्रभाव पडला”^५ पृष्ठ क्र. २० ग्रामदेवता पूजन, कुलदैवताची पूजा ही कुटुंबीय ओळखीशी निगडित रूढी आहे. जन्म, नामकरण, मुंज, विवाह, अंत्यसंस्कार अशा सोळा संस्कारांना महत्त्व आहे. महाराष्ट्रीय विवाहात हळद, मंगलाष्टके, ओटी भरणे, लग्नातील वाजंत्री ही वैशिष्ट्ये आहेत. कुटुंबातील मोठ्यांचा मान राखणे ही महत्त्वाची सामाजिक रूढी आहे. धोतर-कुर्ता-फेटा व स्त्रियांची नऊवारी साडी ही पारंपरिक वेशभूषा आहे. नथ, हिरवे चुडे, मंगळसूत्र हे दागिने परंपरेचे प्रतीक मानले जातात. भाकरी-पिठलं, वरण-भात, आमटी, पोहे, पुरणपोळी, मोदक हे महाराष्ट्रीय खाद्यसंस्कृतीचे प्रमुख घटक आहेत. सण-समारंभांत विशिष्ट पदार्थ करण्याची परंपरा आहे. “केरल से भलेही बौद्ध धर्म नष्ट हुआ तोभी उसने धरम पे गहरी छाप हमेशा के लिय शोड रखी है।”^६ पृष्ठ क्र. ५४

निष्कर्ष :

- कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि महाराष्ट्रीय मानवशास्त्र व संस्कृती यांचा परस्पर संबंध आधुनिक काळातील एक महत्त्वाचा विचारविषय ठरतो. महाराष्ट्रीय संस्कृतीतील मानवकेंद्रित दृष्टिकोन, समता, न्याय, करुणा, सहअस्तित्व आणि श्रमप्रतिष्ठा ही मूल्ये AI च्या वापरासाठी नैतिक मार्गदर्शक ठरू शकतात.
- AI चा उपयोग शिक्षण, प्रशासन, कृषी, आरोग्य आणि सामाजिक न्यायासाठी केल्यास मानवी जीवन अधिक सुलभ, समताधिष्ठित व सक्षम होऊ शकते.
- महाराष्ट्रीय मानवशास्त्र व संस्कृती ही विविधतेतून एकता जपणारी, मानवकेंद्रित आणि परिवर्तनशील अशी समृद्ध परंपरा आहे.
- सहिष्णुता, समता, श्रमप्रतिष्ठा, स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांवर ती उभी आहे.
- संतपरंपरा, लोकसंस्कृती, कला, भाषा, सण-उत्सव आणि सामाजिक चळवळी यांमधून मानवमूल्यांचा सातत्याने पुरस्कार झालेला दिसतो.
- काळानुसार बदल स्वीकारत असतानाही मूलभूत सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्याची क्षमता ही या संस्कृतीची मोठी वैशिष्ट्ये आहेत.
- त्यामुळे महाराष्ट्रीय मानवशास्त्र व संस्कृती केवळ भूतकाळाची वारसा नसून वर्तमान व भविष्याला दिशा देणारी जीवनदृष्टी आहे.

सारांश :

महाराष्ट्रीय मानवशास्त्र व संस्कृती ही मानवकेंद्रित विचारसरणीवर आधारित असून ती समता, न्याय, करुणा व विवेक यांचा संदेश देते. लावणी, तमाशा, भारुड, पोवाडा, अभंग यांसारख्या लोककलांमधून सामाजिक

जाणीव व्यक्त होते. संत परंपरेने समाजाला नैतिक मूल्ये दिली. परंपरा आणि परिवर्तन यांचा समतोल साधत ही संस्कृती आजही समाजाला दिशा देत आहे. महाराष्ट्रीय रूढी-परंपरा या केवळ चालीरीती नसून त्या समाजाच्या संस्कृती, एकता व ओळखीचे प्रतीक आहेत. आधुनिकतेबरोबर या परंपरा जपणे हे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशासाठी आवश्यक आहे.

आधारभूत संदर्भ ग्रंथ :

- AI Search
- Google Research
- संत
- समाजसुधारक

संदर्भ ग्रंथ :

- आर्टिफिसीयल इंटेलिजन्स –डॉ. गिरीश वालावलकर, मायमिरर पब्लिशिंग हाऊस प्रॉ. लि. पुणे २०२४, पृष्ठ क्र. १६४
- तंत्रेव पृष्ठ क्र. १६५
- पेरियार रामसामी यांची गाजलेली भाषणे- भीमराव सरवदे,समता प्रकाशन नागपूर-२०१४, पृष्ठ क्र. १६
- तंत्रेव - पृष्ठ क्र. ४०
- महाराष्ट्रातील समाज प्रबोधनाचे प्रणेते - प्राचार्य चंद्रकांत घुमटकर,स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे-२००७. पृष्ठ क्र.२०.
- पंढरीचा पांडुरंग कोण – प्रो. विलास खरात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रिसर्च सेंटर नवी दिल्ली, २०२१, पृष्ठ क्र. ५४

